

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ПАЧАТКУ XXI ст.

Рассмотрены исторические особенности формирования современного литературного белорусского языка в XX в.; определены его место и роль в современном обществе, дана краткая характеристика основных подсистем национального белорусского языка и их актуализация в современном коммуникативном и культурном пространстве белорусов. Предложена оригинальная система оценок, позволяющая всесторонне и объективно определить место белорусского языка в современном обществе, осмыслить закономерности развития его системы и оценить перспективы белорусского языка в XXI в. как самостоятельного славянского языка.

Historical features of the formation of modern literary Belarusian language in the XX century are considered; its place and a role in a modern society are certain, the brief characteristic of the basic subsystems of national Belarusian language and their actualization in modern communicative and cultural space of the Byelorussians is given. The original system of estimations allowing comprehensively and objectively to define a place of the Belarusian language in a modern society is offered, to comprehend laws of the development of its system and to estimate prospects of the Belarusian language in the XXI century as an independent slavic language.

I. Беларуская мова – адна са славянскіх моў, нацыянальная мова беларускага народа, дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь і мова тытульнай нацыі – з’яўляецца важным элементам сучаснай моўнай сітуацыі і займае істотнае месца ў камунікатыўнай, культурнай і інфармацыйнай прасторы беларускага грамадства. Нягледзячы на складанасці свайго развіцця ў XX ст. і другараднае становішча ў большасці сфер камунікацыі, сучасная беларуская мова – гэта высокаразвітая літаратурная мова з упарадкаванай сістэмай норм, багатым слоўніковым складам, разгалінаванай тэрміналогіяй. Яе нормы замацаваны ў разнастайных лексікаграфічных даведніках, граматыках і іншых фундаментальных працах. Сёння гэта мова, якая можа паспяхова абслугоўваць усе сферы жыцця сучаснага грамадства. Яна паранейшаму застаецца рэальным сродкам камунікацыі, часткай нацыянальнай культуры, сімвалам нацыянальнай свядомасці і г. д.

1. На мяжы стагоддзяў становішча беларускай мовы ў грамадстве вельмі істотна змянілася. Гэта звязана перш за ўсё з нелінгвістычнымі фактарамі, але яны ў значнай ступені вызначаюць асаблівасці развіцця самой сістэмы беларускай мовы, а таксама характар яе запатрабаванасці. Так, з утварэннем на постсавецкай прасторы незалежнай Рэспублікі Беларусь беларуская мова ператварылася з фактычна рэгіянальнай у мову нацыянальнай большасці. Акрамя таго, у выніку пэўнай паслядоўнасці дзеянняў з боку грамадскасці і дзяржавы беларуская мова павысіла свой афіцыйны статус – стала дзяржаўнай мовай нашай краіны: у пачатку 1990-х гг. – адзінай, а з сярэдзіны 1990-х гг. – адной з дзяржаўных моў.

Такім чынам, на пачатку XXI ст. статус беларускай мовы ў сучасным грамадстве вызначаецца наступнымі характарыстыкамі:

- высокаразвітая літаратурная мова;
- самастойная славянская мова ўсходнеславянскай падгрупы;
- адна з пашыраных пісьмовых моў свету;
- дзяржаўная мова краіны;
- мова тытульнай нацыі;
- мова нацыянальнай большасці.

Менавіта гэтыя характарыстыкі маглі б стаць вызначальнымі для ацэнкі грамадскага стано-

вішча беларускай мовы як сродку зносінаў беларускага сацыяму на сучасным этапе яе функцыянавання. Аднак асаблівасці моўнага развіцця краіны ў папярэдні перыяд і спецыфіка сучаснай моўнай сітуацыі патрабуюць істотнага ўдакладнення гэтых ацэнак.

2. Сапраўды, у XXI ст. беларуская мова ўвайшла з цэлым комплексам праблем, якія звязаны з яе роляй у жыцці сучаснага беларускага грамадства, месцам у камунікатыўнай і культурнай прасторы, а таксама з асаблівасцямі развіцця і ўдасканалення яе сістэмы.

Па-першае, беларуская мова ў сучасным сацыюме паранейшаму застаецца толькі адным з кампанентаў моўнай сітуацыі і выконвае свае функцыі, канкуруючы з другой, больш моцнай у камунікатыўных адносінах мовай. У прынцыпе на тэрыторыі нашай краіны няма такога рэгіёна, такога сацыяму, дзе беларуская мова выступала б адзіным сродкам зносінаў.

Па-другое, на працягу дастаткова доўгага перыяду беларуская нацыянальная мова не выкарыстоўвалася ў сферах афіцыйнага ўжытку і функцыянавала пераважна ў вуснай сваёй разнавіднасці.

Па-трэцяе, новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова складвалася выключна ва ўмовах двухмоўя і нават шматмоўя. Гэта акалічнасць абумовіла спецыфіку адбору сродкаў агульнанароднай мовы ў якасці літаратурнага стандарту, а таксама агульных падыходаў да нарматворчасці.

Па-чацвёртае, перапынак літаратурна-пісьмовай традыцыі і адсутнасць пераемнасці са старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовай прадвызначылі народна-гутарковую аснову новай беларускай літаратурнай мовы, што таксама аказала пэўны ўплыў на яе ўваходжанне ў некаторыя сферы ўжытку, такія як, напрыклад, справаводства, вышэйшая адукацыя, навука і г. д. Акрамя таго, менавіта гэта акалічнасць абумовіла спецыфіку нацыянальнай словатвочасці на пачатку XX ст., у тым ліку ў сферы навуковай тэрміналогіі (гл. Байкоў, Некрашэвіч 1925; Беларуская Навуковая Тэрміналогія 1922–1924).

Нарэшце, на працягу ўсяго XX ст. беларуская мова развівалася, удасканальвалася і функцыянавала выключна ва ўмовах блізкароднаснага

двухмоўя. Таму парадоксам усяго этапа існавання новай беларускай літаратурнай мовы ў XX ст. з'яўляецца тое, што паралельна з развіццём і ўдасканаленнем сістэмы мовы адбываўся працэс змяншэння колькасці актыўных карыстальнікаў беларускай мовай. У выніку працэс інтэнсіўнага пашырэння беларускай мовы ў самыя розныя камунікатыўныя сферы ў першай палове XX ст. у другой палове змяняецца адваротным працэсам яе выцяснення з тых сфер, у якія яна ўвайшла ў папярэдні перыяд. Асабліва моцна гэта закранула афіцыйныя сферы ўжытку (справаводства, дзяржаўнае кіраванне, СМІ), а таксама сферу навучання, у тым ліку школьнага, і прывяло да таго, што к канцу 1980-х гг. беларуская мова ў цэлым радзе камунікатыўных сфер, якія фарміруюць грамадскі прэстыж любой мовы, была прадстаўлена вельмі абмежавана.

У сувязі з тымі працэсамі, якія адбываліся ў канцы XX ст. у сферы моўнага жыцця нашай краіны, неабходна звярнуць увагу на адзін вельмі істотны аспект, які характарызуе месца беларускай мовы ў сучасным грамадстве. Так, асноўным асяроддзем актыўнага выкарыстання беларускай мовы ў 70–80-я гг. мінулага стагоддзя заставалася беларуская вёска, а таксама асяроддзе гарадской гуманітарнай інтэлігенцыі. Дарэчы, і беларускамоўнае навучанне ў сярэдняй школе таксама захоўвала свае пазіцыі пераважна ў сельскай мясцовасці. Таму адным з найбольш істотных вынікаў моўнага развіцця ў канцы XX ст., калі на працягу кароткага перыяду ў 1990-я гг. у грамадстве вельмі рэзка ўзрасла цікавасць да беларускай мовы, рабіліся інтэнсіўныя захады да пашырэння яе выкарыстання ў самых прэстыжных і запатрабаваных сферах ужытку, быў заканадаўча замацаваны яе статус як дзяржаўнай мовы, трэба лічыць змену грамадскіх ацэнак і сацыяльнай лакалізацыі беларускай мовы. Нягледзячы на тое, што намаганні па пашырэнні беларускай мовы ў асноўныя сферы ўжытку былі непрацяглымі і не далі чакаемых вынікаў, станоўчым, безумоўна, момантам з'яўляецца факт змены ацэнак і адносін грамадства да самой мовы. Сёння яна ўсведамляецца як важнейшы сродак захавання нацыянальнай адметнасці народа і краіны. У грамадстве ў цэлым сфарміравалася і замацавалася ўсведамленне прэстыжу асобы, якая побач з рускай мовай ведае і беларускую і карыстаецца ёй у сваёй дзейнасці. Сацыяльнай базай беларускай мовы з'яўляецца ўжо не вёска і вясковы соцыум, а пераважна гарадское асяроддзе беларускай інтэлектуальнай эліты (не толькі гуманітарнай!), прадстаўнікі маладога пакалення. Яе функцыянаванне падтрымліваецца не толькі такімі традыцыйнымі сферамі выкарыстання, як школьнае навучанне, СМІ, літаратурна-мастацкая творчасць, але і найбольш сучаснымі сферамі і сродкамі камунікацыі, якія забяспечваюць ёй перспектыву ў будучыні. Гэта ў

першую чаргу сфера інтэрнэт-камунікацыі, дзе сёння беларуская мова функцыянуе дастаткова актыўна, што дае падставы гаварыць пра фарміраванне новага функцыянальнага стылю беларускай мовы – стылю СМС- і інтэрнэт-камунікацыі, са спецыфічным выкарыстаннем рознаўзроўневых моўных сродкаў (гл. Беларуская мова 1998).

Адметным фактам моўнага развіцця гэтага перыяду з'явілася таксама спецыфічнае пераацэнкаванне функцыянальнай ролі беларускай мовы ў сучасным соцыуме. Так, у выніку змяншэння колькасці актыўных карыстальнікаў беларускай мовы і яе ролі як рэальнага сродку зносін істотна ўзрасло яе значэнне як сродку і сімвала нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі, сродку захавання і прэзентацыі нацыянальнай духоўнай спадчыны і культуры.

З улікам названых акалічнасцей ацэнка беларускай мовы і яе ролі ў сучасным грамадстве можа быць дапоўнена наступнымі характарыстыкамі. Беларуская мова ў пачатку XXI ст. – гэта:

- мова з працяглай, але перарванай пісьмовай традыцыяй;
- адзін з састаўных кампанентаў двухмоўнай сітуацыі;
- адзін з рэальных сродкаў зносін (у гэтай ролі запатрабавана не ў поўнай меры);
- важная частка нацыянальнай культуры і сродак прэзентацыі нацыянальнай культурнай і гістарычнай спадчыны беларускага народа;
- сродак і сімвал падтрымання нацыянальнай свядомасці і нацыянальнай адметнасці.

Акрамя таго, сёння трэба гаварыць пра неадпаведнасць заканадаўчага статуса беларускай мовы і яе рэальнай запатрабаванасці ў грамадстве. Апошняе ставіць на парадак дня неабходнасць фарміравання грамадскага ўсведамлення рэальнай каштоўнасці нацыянальнай мовы ў сучасным дынамічным свеце, фарміравання цывілізаванага разумення сутнасці дзяржаўнага двухмоўя, рэальнага пашырэння беларускай мовы ў тыя сферы, дзе яна павінна выкарыстоўвацца як дзяржаўная мова і мова тытульнай нацыі. Не менш важнай задачай на сучасным этапе фарміравання і развіцця беларускай дзяржаўнасці з'яўляецца прававая адукацыя грамадзян у сферы моўнага жыцця (гл. Лукашанец 2007).

3. Ёсць яшчэ адзін істотны аспект існавання беларускай мовы ў пачатку XXI ст., які дазваляе правільна ацаніць яе месца і ролю ў сучасным грамадстве. Сёння сістэма нацыянальнай беларускай мовы ў камунікатыўнай і культурнай прасторы сучаснага грамадства прадстаўлена некалькімі сваімі разнавіднасцямі (падсістэмамі), якія парознаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку і маюць розную сацыяльную стратыфікацыю.

3.1. Літаратурная мова (літаратурны стандарт). Вышэйшая форма існавання нацыянальнай мовы, якая характарызуецца агульнанацыянальнай значнасцю, поліфункцыянальнасцю і

разнастайнасцю пісьмовых і вусных стыляў. Як найбольш прадстаўнічая форма нацыянальнай мовы яна абслугоўвае ўсе сферы дзейнасці носьбітаў гэтай мовы. Разам з тым сёння беларуская мова з'яўляецца адной з высокаразвітых літаратурных моў свету. Нормы беларускай літаратурнай мовы замацаваны ў разнастайных лексікаграфічных даведніках, граматыках і іншых фундаментальных працах, большасць з якіх падрыхтаваны ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Янкі Купалы і Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, які застаецца практычна адзінай навукова-даследчай установай у краіне, дзе праводзяцца планамерныя даследаванні ў галіне беларускага мовазнаўства.

Яшчэ ў 1920-я гг. у Інстытуце беларускай культуры, які стаў правобразам НАН Беларусі, былі створаны першыя нарматыўныя слоўнікі беларускай мовы (гл. Байкоў, Некрашэвіч 1925), інтэнсіўна распрацоўвалася беларуская навуковая тэрміналогія (гл. Беларуская Навуковая Тэрміналогія 1922–1924), праводзіліся даследаванні па беларускай дыялекталогіі і гісторыі беларускай мовы і г. д. Усё гэта дазволіла забяспечыць неабходную тэарэтычную і факталагічную базу для паспяховага ўвядзення беларускай мовы ў найбольш важныя сферы ўжытку, у першую чаргу ў сферу школьнага навучання.

Сёння нарматыўную базу беларускай мовы складаюць «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў 5 т., 6 кн. (Мн., 1977–1984), «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (Мн., 1994; 3-е выд. – Мн., 2002), акадэмічныя «Граматыка беларускай мовы» ў 2 т. (Мн., 1962–1964) і «Беларуская граматыка» ў 2 ч. (Мн., 1985–1986), нарматыўны «Слоўнік беларускай мовы» (Мн., 1987), Закон Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 2008), а таксама разнастайныя энцыклапедычныя, двухмоўныя і тэрміналагічныя слоўнікі. Дарэчы, гэтыя і іншыя фундаментальныя працы, падрыхтаваныя ў акадэмічным Інстытуце мовазнаўства, не толькі забяспечылі беларускай мове статус адной з найбольш даследаваных славянскіх моў, але і высокі прэстыж акадэмічнага мовазнаўства ў славянскім свеце.

Сучасная беларуская літаратурная мова прадстаўлена фактычна ва ўсіх камунікатыўных сферах і актыўна выкарыстоўваецца ў многіх з іх.

Згодна са звесткамі апошняга перапісу насельніцтва, значная частка беларусаў карыстаецца беларускай мовай у паўсядзённым ужытку (дома).

Беларуская мова дастаткова шырока прысутнічае ў сферы школьнага навучання. Яна з'яўляецца не толькі вучэбным прадметам, але і рэальным сродкам навучання. Наогул сярэдня школа сёння фактычна выступае тым асноўным дзяржаўным інстытутам, які падтрымлівае беларускую моўную кампетэнцыю нашага грамадства.

На беларускай мове ствараецца высокамастацкая літаратура. Беларуская мова прысутнічае ў сферы вышэйшай адукацыі і навукі, а таксама ў сферы прававодства і кіравання; выкарыстоўваецца ў СМІ; з'яўляецца мовай візуальнай і гукавой інфармацыі і рэкламы; гэтая мова дзяржаўных афіцыйных дакументаў.

Беларуская мова прысутнічае ў такой сферы, як ваенная. Большасць назваў радоў войск, назваў вайсковых падраздзяленняў, апазнавальных знакаў і нашывак на абмундзіраванні вайскоўцаў выкананы на беларускай мове.

Яна актыўна пранікае ў канфесійную сферу. Сёння на беларускай мове вядзецца практычнае набажэнства ў каталіцкім касцёле і праваслаўнай царкве, у іншых хрысціянскіх цэрквах. Паяўляюцца высокапрафесійныя пераклады рэлігійных тэкстаў на сучасную беларускую літаратурную мову. Можна, такім чынам, гаварыць пра фарміраванне новага функцыянальнага стылю беларускай літаратурнай мовы (гл. Завальнюк 1999).

Ёсць адна сфера моўнай дзейнасці, дзе, нягледзячы на дзяржаўнае двухмоўе, выкарыстоўваецца толькі беларуская мова. У адпаведнасці з заканадаўствам усе дакументы на атрыманне вышэйшых дзяржаўных узнагарод нашай краіны афармляюцца толькі на беларускай мове.

Такім чынам, сёння беларуская мова – гэта поўнафункцыянальная мова, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Аднак асаблівасці сучаснага становішча беларускай мовы ў тым, што ў многіх традыцыйных сферах яна прысутнічае толькі сімвалічна і асноўная задача заключаецца ў рэальным пашырэнні беларускай мовы ва ўсе сферы ўжытку, дзе яна павінна выкарыстоўвацца як дзяржаўная мова нашай краіны і мова тытульнай нацыі. Разам з тым вельмі важным з'яўляецца ўсведамленне таго факта, што беларускай мове не трэба даказваць магчымасць выкарыстання ў любой сферы зносін жыцця сучаснага грамадства. Літаратурная разнавіднасць беларускай мовы як мовы дзяржаўнай тэарэтычна не мае функцыянальных і сацыяльных абмежаванняў. Яна дастаткова шырока выкарыстоўваецца ў многіх камунікатыўных сферах і ў той ці іншай ступені прысутнічае ў астатніх.

3.2. «Тарашкевіца» (другі варыянт літаратурна-пісьмовай беларускай мовы, арыентаваны на пісьмовую традыцыю 1920-х гг. і пісьмовую практыку беларускамоўнага замежжа). Характарызуецца асаблівасцямі фанетыкі, слоўнікавага складу, марфалагічных, сінтаксічных і словаўтваральных норм і часта разглядаецца як паралельны, альтэрнатыўны варыянт сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Паводле месца ў сістэме нацыянальнай беларускай мовы з пункту погляду нарматыўнасці і функцыянавання (наяўнасць пісьмовай і вуснай разнавіднасцей, а таксама значнага пласта пісьмо-

вых тэкстаў, у тым ліку і сучасных) «тарашкевіцу» можна разглядаць як асобны сацыялект – своеасаблівы маладзёжны слэнг з выразным ідэалагалагічным адценнем. Як паказваюць назіранні, для некаторай часткі прыхільнікаў «тарашкевіцы» яе выкарыстанне з’яўляецца своеасаблівай «ўзроставай модай», перахварэўшы якой яны пераходзяць на агульналітаратурны стандарт.

3.3. Народныя гаворкі (фактычна рэшткі традыцыйных народных беларускіх гаворак) на сённяшні дзень абмежаваны ў сваім выкарыстанні і функцыянальна, і сацыяльна. Спарадычна выкарыстоўваюцца ў сферы побытавых зносін пераважна ў сельскай мясцовасці жыхарамі сталага ўзросту, а таксама прысутнічаюць у маўленні сельскіх жыхароў маладзёжнага ўзросту і тых гарадскіх жыхароў, якія не страцілі сваёй сувязі з вёскай.

3.4. Сацыяльныя дыялекты (студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп’ютэрны жаргон). Калі да нядаўняга часу лічылася, што беларускай нацыянальнай мове на сучасным этапе яе існавання не ўласцівы сацыяльныя разнавіднасці, што гэта толькі факт яе гістарычнага развіцця (гл. Лукашанец 1999), то зараз можна гаварыць пра інтэнсіўнае фарміраванне гэтай разнавіднасці нацыянальнай мовы. Сёння ў беларускамоўным маўленні выразна прысутнічаюць студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп’ютэрны жаргон і інш. Элементы гэтых разнавіднасцей нацыянальнай беларускай мовы пранікаюць і ў мову СМІ (гл. Важнік 2007).

3.5. «Трасянка» (разнавіднасць змешанага вуснага маўлення, якое характарызуецца наяўнасцю элементаў другой моўнай сістэмы). Да беларускай моўнай стыхіі ў гэтым выпадку адносіцца: пераважна беларускае маўленне з элементамі рускай мовы, пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі «тарашкевіцы», пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі мясцовых традыцыйных гаворак і г. д. Пры гэтым варта адрозніваць змешанае вясковае маўленне і змешанае гарадское маўленне, якое фактычна па сваёй сутнасці збліжаецца з гарадскім прастамоўем.

У сувязі з адзначаным характарыстыка беларускай мовы ў пачатку XXI ст. павінна быць дапоўнена наступнымі ацэнкамі:

- функцыянуе ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях;
- прадстаўлена некалькімі падсістэмамі, што па-рознаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку;
- інтэнсіўна развіваецца ў плане павелічэння сваіх разнавіднасцей і пашырэння слоўнікавага складу;
- «заваёўвае» новыя сучасныя сферы дзейнасці грамадства.

Такім чынам, апошнія два дзесяцігоддзі ў развіцці беларускай нацыянальнай мовы характарызуецца тэндэнцыяй да павелічэння колькасці

сваіх разнавіднасцей (падсістэм) і функцыянальных стыляў. Ёй у той ці іншай ступені карыстаюцца самыя шырокія слаі насельніцтва краіны для забеспячэння сваіх камунікатыўных патрэб.

II. Характарыстыка сучаснага стану беларускай мовы ў грамадстве была б няпоўнай без разгляду асаблівасцей развіцця сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

У цэлым развіццё слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы ў канцы XX – пачатку XXI ст. характарызуецца выключным дынамізмам і супярэчлівацю працэсаў. Змены, што адбываюцца ў лексічнай сістэме беларускай мовы на мяжы стагоддзяў, абумоўлены перш за ўсё натуральнымі патрэбамі называння новых і актуальных з’яў рэчаіснасці. Інтэнсіўнасць і апраўданасць (!) гэтых змен звязана з пазалінгвістычнымі фактарамі: зменамі ў грамадскім ладзе жыцця, развіццём новых тэхналогій, навуковых напрамкаў, зменаў культурна-вартасных арыенціраў і г. д. З другога боку, інавацыйныя з’явы ў сучасным беларускім маўленні абумоўлены імкненнем нарматыўнай пераацэнкі існуючых моўных сродкаў з пурыстычных пазіцый адштурхоўвання ў першую чаргу ад рускай мовы, якая зараз займае дамінуючае становішча ў камунікатыўнай і інфармацыйнай прасторы беларусаў.

У асноўным змены ў слоўнікавым складзе беларускай мовы адбываюцца галоўным чынам у межах дзвюх магістральных тэндэнцый да інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі. Пры гэтым тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі мае універсальны, агульны для большасці славянскіх моў характар, а тэндэнцыя да нацыяналізацыі, наадварот, абумоўленая пурыстычнымі памкненнямі, вызначаецца спецыфікай і своеасаблівасцю (гл. Лукашанец 2003, 59–77, 137–151).

З тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі звязана ў першую чаргу інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы:

- непасрэднымі запазычаннямі з іншых моў (пераважна англа-амерыканізмамі): *дылер, кілер, хакер, дэмпінг, холдынг, дылінг, роўмінг, брэйк, шоу, шоп, маркет* і інш.;
- вытворнымі лексічнымі адзінкамі з іншамоўнымі элементамі (базавымі і фармантнымі): *кілерскі, дылерскі, дылерства, андэграундны, брэйк-данс, брэйкер, брэйкерскі, дылінгавы, дэмпінгавы* і г. д.

З пункту погляду развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы ў цэлым непасрэднае запазычанне можна расцэнюваць як **рух звонку ўнутр сістэмы**, а паяўленне новых вытворных адзінак – як **унутрымоўнае расшырэнне**.

У словаўтварэнні гэтыя лексічныя працэсы знаходзяць адлюстраванне ў наступным.

1. Уключэнні запазычаных лексічных адзінак у сістэму словаўтварэння ў якасці базавых: *дэмпінгавы – дэмпінгавы, дылер – дылерскі, хакер – хакерны, хакерскі, хакерства; таталітарна-адміністрацый-*

ны, *сакратар-рэферэнт, шоу-бізнес, інтэрнэт-кафэ, бізнес-цэнтр, рок-тусоўка, бой-фрэнд*.

2. Актывізацыі іншамоўных словаўтваральных фармантаў, якія спалучаюцца як з іншамоўнымі, так і спрадвечнымі асновамі: **дэ-**: *дэідэалагізацыя, дэпартызацыя, дэсаветызацыя, дэкамунізацыя, дэбюракратызацыя, дэманалізацыя, дэканфліктызацыя, дэаталітарызацыя, дэідэалагізацыя, дэіерархізацыя, дэкалектывізацыя, дэпрафесіяналізацыя; анты-* (*антыапазіцыйны, антыглабалісцкі, антыглабаліст, антыдэмпінавы, антызабастовачны, антызаконны, антызаходні, антыкарупцыйны, антыкрызісны, антыкультурны, антылітаратурны, антылюдзі, антычалавек*). Напрыклад, у «Слоўніку новых слоў беларускай мовы» (гл. Уласевіч, Даўгулевіч 2009) адзначаны 52 словы з фармантам **анты-**, якія адсутнічаюць у слоўніках беларускай мовы 80-х гг. мінулага стагоддзя.

3. Актывізацыі спрадвечных словаўтваральных фармантаў, якія актыўна спалучаюцца з іншамоўнымі асновамі: *камп'ютэршчык, хакерскі, дылерства, лабіраванне*.

4. Паяўленні цэлых гнёзд вытворных лексічных адзінак з іншамоўнымі каранямі, *нарка-*: *наркабанда, наркабарон, наркабізнес, наркабізнесмен, наркагандаль, наркагандляр, наркадзялок, наркадолары, наркадылер, наркакантроль, наркакур'ер, наркамафія, наркарублі, наркарынак, наркаспажыванне, наркаспажывец, наркасродкі, нарката, наркатрафік*.

5. Папаўненні інвентару словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, **-мен (-смен)** (*бізнесмен, бармен, шоумен, яхтсмен*); **-гейт** (*ірангейт*); **-інг** (*планінг, кліенцінг, маркетынг, роўмінг, дылінг, інжынірынг*).

3 тэндэнцыяй да нацыяналізацыі, сутнасць якой у беларускай мове выражаецца ў пурыстычным імкненні да пашырэння адметных беларускіх моўных сродкаў, што адрозніваюць яе ад іншых суседніх моў, у першую чаргу рускай, звязана:

• увядзенне ў актыўны ўжытак лексікі абмежаванага карыстання (устарэлай і рэгіянальнай), у тым ліку і запазычанняў: *імпрэза, амбасада, міліцыянт, паліцыянт, адсотак, наклад, улётка* і г. д. Трэба адзначыць, што гэта суправаджаецца паралельным вывадзеннем актыўнай лексікі на перыферыю. Такім чынам, мы маем справу з **унутрымоўным змяшчэннем**, з напрамкам руху **ад перыферыі да цэнтра і ад цэнтра да перыферыі**, і нават **за межы сістэмы**. Апошняя абумоўлена тым, што многія лексічныя адзінкі і нават асобныя словаўтваральныя фарманты аб'яўляюцца некаторымі барацьбітамі за чысціню беларускай мовы наогул неўласцівымі ёй (набываюць статус русізмаў). У разрад такіх трапляюць, напрыклад, словы *пасол, пасольства, тыраж, працэнт* і інш., а таксама такія словаўтваральныя суфіксы, як **-цель** (*мысліцель*), **-альн-** (*суфіксальны*), **-ыўн-** (*прадуктыўны, альтэрнатыўны*) і інш.;

• актыўнае папаўненне слоўнікавага складу новымі вытворнымі лексічнымі адзінкамі, якія функцыянуюць паралельна з ужо існуючымі: *аб'ядновец* – літ. стандарт *аб'яднальнік*; *авангардовы* – *авангардны*; *адпачыванец, адпачывальнік* – *адпачываючы*; *балетнік* – *артыст балета, балетніца* – *балерына*; *бізнесменшчык, бізнесовец, бізнесоўца* – *бізнесмен*; *выбарац* – *выбаршчык*; *выступальнік, выступальшчык, выступанец, выступант, выступовец, выступоўца* – той, хто выступае, *прамоўца*; *мітынгант, мітынговец, мітынгоўшчык* – той, хто мітынгае, удзельнічае ў мітынгах; *мысленнік, мысліўца, мысляр* – *мысліцель*; *нападальнік, нападнік, нападаўца* – *нападаючы* і інш. Гэты працэс можа быць ахарактарызаваны як **унутрымоўнае расшырэнне**.

3 пункту погляду словаўтварэння названыя з'явы знаходзяць увасабленне ў наступным.

1. Істотным павелічэнні прадуктыўнасці словаўтваральных фармантаў (як спрадвечных, так і іншамоўных): *выступальнік, нападальнік, адпачывальнік, міліцыянт, паліцыянт, наступант, наступант*.

2. Пашырэнні валентнасных магчымасцей словаўтваральных фармантаў: літ. стандарт – *дыпламант, адрасант, канкурсант, дактарант* і пад. (адназоўнікавыя назвы асоб); інавацыйнае словаўтварэнне – *наступант, выступант, мітынгант* (аддзеяслоўныя назвы асоб).

3. Канкурэнцыі словаўтваральных сродкаў і тыпаў, што вядзе да непажаданай словаўтваральнай варыянтнасці ці збытковай лексічнай сінаніміі. Пры гэтым уяўляецца магчымым гаварыць пра два ўзроўні такой канкурэнцыі.

Першы ўзровень – канкурэнцыя паміж літаратурным стандартам і інавацыйным словаўтварэннем: *міліцыянер* – *міліцыянт*; *бізнесмен* – *бізнесменшчык* (*бізнесовец, бізнесоўца*); *балерына* – *балетніца, культурны* – *культуровы, катастрафічны* – *катастрафальны, рытмічны* – *рытмоўны, суфіксальны* – *суфіксавы* і інш.

Другі ўзровень – канкурэнцыя паміж інавацыйнымі ўтварэннямі, паколькі такая варыянтнасць ці словаўтваральная сінанімія – з'ява збытковай і непажаданая для літаратурнай мовы: *бізнесменшчык* – *бізнесовец* – *бізнесоўца*; *выступальнік* – *выступальшчык* – *выступанец* – *выступант* – *выступовец* – *выступоўца*; *мітынгант* – *мітынговец* – *мітынгоўшчык* і г. д.

Яшчэ адна разнавіднаць канкурэнцыі другога ўзроўня – гэта канкурэнцыя паміж інавацыйнымі ўтварэннямі, адно з якіх маркіравана тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, а другое – тэндэнцыяй да нацыяналізацыі: *інтэрнэт* – *сеціва, мабільнік* – *далькажык*.

4. Паяўленні новых словаўтваральных ланцужкоў, кампаненты якіх могуць прэтэндаваць на нарматыўнае замацаванне ў лексікаграфічных даведніках, паколькі адпавядаюць пашыраным у беларускай мове словаўтваральным мадэлям і лікві-

дуюць словаўтваральныя лакуны: *балет – балетнік – балетніца* (балет – артыст балета – балерына). Параўн.: *гітара – гітарыст – гітарыстка*.

5. Паяўленні матываваных адзінак, якія не судносяцца з вядомымі спосабамі словаўтварэння: *напрыканцы, напрыпачатку, спашукальнік* і інш.

Такім чынам, працэсы інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі ў сферы лексікі і словаўтварэння ў сучаснай беларускай маўленчай практыцы маюць істотныя адрозненні.

Па-першае, інавацыйныя з’явы ў лексіцы і словаўтварэнні сучаснай беларускай мовы, абумоўленыя названымі працэсамі, маюць розныя мэты і вынікі. Калі тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі накіравана ў асноўным на забеспячэнне аб’ектыўных патрэб намінацыі і знаходзіць сваё ўвасабленне ў папаўненні слоўнікавага складу непасрэднымі запазычаннямі і новымі матываванымі адзінкамі, то тэндэнцыя да нацыяналізацыі абумоўлена імкненнем да свядомай рэвізіі (нарматыўнай пераацэнкі) існуючых намінацыйных сродкаў і праяўляецца галоўным чынам у актывізацыі ва ўжыванні лексікі, што знаходзіцца на перыферыі слоўнікавага складу (устарэлай і рэгіянальнай, у тым ліку і запазычанай), а таксама ў словаўтваральнай актыўнасці спрадвечных і запазычаных фармантаў.

У сферы словаўтварэння абедзве тэндэнцыі маюць як аднолькавае (судноснае), так і спецыфічнае ўвасабленне. Так, інтэрнацыяналізацыя і нацыяналізацыя слоўнікавага складу мовы аб’ектыўна вядзе да актывізацыі словаўтваральных сродкаў і базавай лексікі, пашырэння патэнцыяльных магчымасцей словаўтваральнай сістэмы мовы, папаўнення інвентару словаўтваральных сродкаў. Разам з тым толькі з тэндэнцыяй да нацыяналізацыі пераважна звязана павелічэнне словаўтваральнай сінаніміі і лексічнай дублетнасці, канкурэнцыя словаўтваральных сродкаў.

У сувязі з адзначаным асаблівую актуальнасць у сучасным беларускім мовазнаўстве набываюць наступныя праблемы судноснасці і ўзаемаўплыву словаўтваральных працэсаў і развіцця слоўнікавага складу мовы і лексічнай семантыкі: збыткоўнасці аднакарэнных (словаўтваральных) сінонімаў, па крайняй меры на пачатковым этапе іх уваходжання ў лексічную сістэму мовы і моўную практыку; паралельнага функцыянавання словаўтваральных сінонімаў і лексічных дублетаў; семантычнай і стылістычнай дыферэнцыяцыі паралельных найменняў; нарматыўнага статусу дублетных намінацыйных адзінак і г. д.

Відавочна, што абсалютна натуральныя для развіцця слоўнікавага складу мовы працэсы запазычання і ўтварэння новых матываваных адзінак атрымліваюць дастаткова складанае праяўленне ў сістэме словаўтварэння і характары функцыянавання яго адзінак. Такое становішча абумоўлена асаблівасцямі сучаснага развіцця і функцыянавання беларускай мовы, а таксама рознай за-

патрабаванасцю лексічных інавацый, якія актуалізуюцца як у межах тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі, так і ў межах тэндэнцыі да нацыяналізацыі. Калі першыя ў асноўным з’яўляюцца запатрабаванымі патрэбамі моўнай практыкі, то другія ў сваёй большасці характарызуюцца намінацыйнай збыткоўнасцю. Іх актуалізацыя звязана не з рэальнымі патрэбамі моўнай намінацыі, а толькі з суб’ектыўнымі нармалізатарскімі ўстаноўкамі. Менавіта такая проціпастаўленасць абедзвюх тэндэнцый і параджае збыткоўнасць слоўнікавага складу мовы, імкненне да пераацэнкі словаўтваральнай нормы.

Вынікам дзеяння названых тэндэнцый і асаблівасцей сучаснага развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы, такім чынам, з’яўляецца:

- інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу мовы за кошт запазычанняў (*дылер, інтэрнэт*) і ўласна словаўтварэння (*холдынгалы, хакерскі, хакершчык*);

- актыўная замена (не заўсёды апраўданая) адных намінацыйных адзінак другімі (*таможня – мытня, пасол – амбасадар, выстаўка – выстава*);

- паралельнае функцыянаванне дублетных найменняў (*мабільнік – дэлькажык – гутарык*);

- тэндэнцыя да семантычнага размежавання лексічных дублетаў (*мерапрыемства – імпрэза, сустрача – саміт, забойца – кілер*);

- змена семантычнага аб’ёму лексічнай адзінкі (параўн. спецыфіку ўжывання беларускіх назоўнікаў *кут, вугал, рог* і рускага *угол*);

- змена матывацыйнай прыкметы намінацыйнай адзінкі і паяўленне новага слова: *трохвугольнік – трохкутнік*;

- змена нарматыўных ацэнак цэлых пластоў і груп вытворнай і невытворнай лексікі (*тыраж – наклад, нармальны – нармалёвы, спартыўны – спартовы, канцэртны – канцэртковы*).

Такім чынам, характарыстыка сучаснага стану беларускай мовы можа быць дапоўнена наступнымі азначэннямі. Беларуская мова – гэта мова, якая:

- развіваецца ў рэчышчы агульных тэндэнцый сучаснага развіцця славянскіх моў;

- дынамічна развівае і ўдасканальвае сістэму літаратурных норм;

- у адпаведнасці з сучаснымі патрэбамі намінацыі актыўна папаўняе і ўдасканальвае свой слоўнікавы склад;

- мае высокія адаптацыйныя магчымасці;

- захоўвае нацыянальную спецыфіку і адметнасць.

Прапанаваныя рады характарыстык, як уяўляецца, дазваляюць дастаткова поўна, усебакова і аб’ектыўна паказаць месца беларускай мовы ў сучасным грамадстве, асаблівасці яе функцыянавання і спецыфіку развіцця сістэмы.

ЛІТАРАТУРА

Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. Мінск, 1925.

Беларуская мова: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Opole, 1998.

Беларуская Навуковая Тэрмінолёгія. Выд. Інстытуту Беларускае Культуры. Менск, 1922–1924 г. Вып. 1–6.

Важнік С.А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі: Лекцыі па Інтэрнэт-лінгвістыцы. Мн., 2007. Вып. 1.

Завальнюк У. Родная мова ў духоўным жыцці Беларусі. Мн., 2008.

Лукашанец А.Г. Беларускія сацыялекты XIX стагоддзя: Выход тыпалагічнага апісання. Мн., 1999.

Лукашанец А.А. Дзяржаўнае двухмоўе: сутнасць і праблемы рэалізацыі // Язык и социум: Материалы VII Междунар. науч. конф. (Минск, 1–2 дек. 2006 г.): В 2 ч. Мн., 2007. Ч. 1. С. 25–30.

Лукашанец А.А. Працэсы інтэрнацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo. Nominacja / Red. naukowy I. Ohnheizer. Opole, 2003. С. 59–77, 137–151.

Уласевіч В.І., Даўгулевіч Н.М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мн., 2009.

Паступіў у рэдакцыю 09.12.08.

Аляксандр Аляксандравіч Лукашанец – доктар філалагічных навук, прафесар, дырэктар Інстытута мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі.